

**ИНТЕГРИРАН ПОДХОД КЪМ ДЕЦАТА,
ЖЕРТВИ ИЛИ СВИДЕТЕЛИ
НА ДОМАШНО НАСИЛИЕ,
ЦЕНТРИРАН КЪМ ТЕХНИТЕ НУЖДИ
И НАЙ-ДОБЪР ИНТЕРЕС**

Проф. Нели Петрова-Димитрова
Даринка Янкова
Мария Чомарова
Катя Кръстанова
Кристина Ненова

BODROZI

ИНТЕГРИРАН ПОДХОД КЪМ ДЕЦАТА,
ЖЕРТВИ ИЛИ СВИДЕТЕЛИ
НА ДОМАШНО НАСИЛИЕ,
ЦЕНТРИРАН КЪМ ТЕХНИТЕ НУЖДИ
И НАЙ-ДОБЪР ИНТЕРЕС

Проф. Нели Петрова-Димитрова
Даринка Янкова
Мария Чомарова
Катя Кръстанова
Кристина Ненова

BODROZI

**Интегриран подход към децата,
жертви или свидетели на домашно насилие,
центриран към техните нужди и най-добър интерес**

Обучителен материал

АВТОРИ:

Проф. Нели Петрова-Димитрова, Даринка Янкова, Мария Чомарова,
Катя Кръстанова и Кристина Ненова

ISBN 978-954-2956-34-1

София, 2021 г.

This material was funded by the European Union's „Rights, Equality and Citizenship Programme“ (REC 2014-2020). The content of this publication, represents only the views of the SAPI and its sole responsibility. The European Commission does not accept any responsibility for use that may be made of the information it contains.

Съдържание

Увод, цели, дефиниции	5
Сигнализиране за дете, жертва на домашно насилие.....	10
Оценка на риска за сигурността на детето и готовността за участие в правни процедури.....	18
Изслушване или разпит на деца при случаи на домашно насилие	21
Оценка на нуждите на семейство, в което има насилие	29
Оценка на дете, жертва на насилие.....	36
Оценка на риска от убийство при случаите на домашно насилие	38
Подготовка на индивидуален план за предоставяне на интегрирана социална услуга в подкрепа на деца, жертви на домашно насилие.....	47
Социална услуга „Психо-социално придружаване на дете, преживяло насилие“.....	50
Програми, които се реализират в специализирани услуги за работа с деца, жертви на насилие:	54
1. Програма за кризисна интервенция	54
2. Психотерапевтична програма за деца, преживели или свидетели на насилие и техните семейства.....	55
3. Психотерапевтична програма за психологическа помощ на немалтретиращи родители при случаи на домашно насилие.	56
4. Програма за работа с родители, извършители на насилие над деца.....	56
Обещаващи практики на интегрирана услуга за деца, жертви на домашно насилие в детски център за застъпничество и подкрепа на деца, жертви на насилие и техните семейства – „Зона заКрила“	59

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

ДСП/ ОЗД	Дирекции „Социално подпомагане“ и структурираните към тях отдели „Закрила на детето“ на местно ниво
ЕК	Европейска комисия
ЕС	Европейски съюз
ДН	Домашно насилие
ЗЗДет	Закон за закрила на детето
ЗЗДН	Закон за защита от домашното насилие
ГПК	Граждански процесуален кодекс
НК	Наказателен кодекс
ЦОП	Център за обществена подкрепа
КЦ	Кризисен център
ДЦЗП „Зона заКрила“	Детски център за застъпничество и подкрепа „Зона заКрила“

Увод, цели, дефиниции

Проф. Нели Петрова-Димитрова

Превенцията на домашното насилие изисква съвместна работа на различни институции както поради факта, че децата винаги са жертви на това насилие, независимо дали е директно насочено към тях или не, така и защото децата са силно уязвими от вторична виктимизация и също така именно защото чрез децата порочният кръг на насилието би могъл да бъде прекъснат. Благодарение на усилията на правителствени и неправителствени социални, образователни, правосъдни, здравни, културни и др. структури има сериозен напредък в тези съвместни действия.

Едновременно с това, все още тази съвместна работа, която се опира на различни и общи уредби, не винаги определя ясно целите за постигане на добруването на децата. Понякога рутината, разбирането на интереса на съответната институция, институционалната йерархия, недостигът на професионализация и пр. водят до общи или единични интервенции, които по-скоро влошават ситуацията на децата, отколкото да я подобрят.

Един от основните пътища за промяна са съвместните мултидисциплинарни и междуинституционални обучения, съгласно чл. 6, т. 3 от Закона за закрила от домашно насилие (ЗЗДН), както и специфични обучения, насочени към особената роля на различните участници в съвместната работа. Има недостиг на общи познания и общи принципи, които да подкрепят формулирането на общи цели при съвместната работа на институциите при случаите на деца, свидетели и жертви на домашно насилие.

В отговор на това основна цел на обученията на експертите от различните институции е да доведат до формиране на общо разбиране за домашното насилие, обмен на информация и координирана реакция при работата по случаи, в които са въввлечени деца като жертви или свидетели на насилие.

Целта на тези насоки е да подкрепят обучителни дейности за основните институционални и общностни „актьори“, интервениращи при случаи на домашно насилие, когато децата са жертви или свидетели на това насилие, така че техните интервенции да са центрирани към удовлетворяване на нуждите на децата и да са съобразени с техния най-добър интерес.

Насоките се опират на принципите за междуинституционално взаимодействие и мултидисциплинарен, дете-центриран, интегриран подход, подготовка на всички специалисти, имащи отношение към децата, пълноценно участие на децата и родителите в съвместната работа на институциите.

Дефинициите на основните понятия, отразяващи разбиранията на екипа за основните термини, които се използват, е важно да бъдат осмислени и общоприети като първа стъпка към рефериране към общи принципи и знания.

В чл. 2. от Закона за защита от домашно насилие е дадена дефиниция на домашното насилие.

(1) Домашно насилие е всеки акт на физическо, сексуално, психическо, емоционално или икономическо насилие, както и опитът за такова насилие, принудителното ограничаване на личния живот, личната свобода и личните права, извършени спрямо лица, които се намират в родствена връзка, които са или са били в семейна връзка или във фактическо съпружеско съжителство.

(2) За психическо и емоционално насилие върху дете се смята и всяко домашно насилие, извършено в негово присъствие.

Междуинституционално взаимодействие и мултидисциплинарен подход – организация на работата на различните институции, като провеждане на дейности, насочени към обмен на информация между отделните участници, към консултиране/съгласуване на действията на отделните участници или към постигане на общодоговорени цели.

На този етап практиката на съвместна работа на институциите протича по различен начин на различните места, основан на разбиранията на съответните институции, вероятно защото законната и подзаконната уредба дава една широка рамка, в която съгласуваността би трябвало да е резултат от решението на местните структури на националните институции и местната власт, както е предвидено в Координационен механизъм за взаимодействие при работа в случаи на деца, жертви на насилие или в риск от насилие и за взаимодействие при кризисна интервенция

(КМ)¹. Добре би било при планиране на това взаимодействие да се предвидят именно:

- наличие на механизъм за съвместно сигнализиране и мобилизиране при получаване на сигнал, в която и да е от институциите, имащи отговорности към проблема домашно насилие;
- наличие на механизъм за обмен на информация;
- наличие на механизъм за съвместно вземане на решение за съгласуване на дейностите за постигане на договорени цели, центрирани към най-добрия интерес на детето;
- механизъм за участие на детето и на неговите родители.

Интегрираният подход или интегрираното взаимодействие предполага оказване на грижа и закрила, достъп до дружелюбно правосъдие и подкрепа за възстановяване по базиран на познание и съвместна работа набор от средства и методи – първоначална обща оценка на риска за живота и здравето на детето с цел прекратяване на насилието, управление на риска от вторична виктимизация и планиране на произтичащите от него действия на институциите (медицинска грижа, закрила, изслушване/разпит и пр.), цялостна/задълбочена оценка на потребностите на детето и неговото семейство, така че да се планира възстановителната/терапевтична и психо-социална работа.

Подход, центриран към детето, или т.н. дете-центриран подход, е набор от действия, намеси, методи, които, както показват изследванията, „съдържат уважение към детето, изразяват зачитане на ценността му като личност и индивид с права.“² Дете-центрираният подход приема детето като субект на права и най-известният документ, въвеждащ този подход, е Конвенцията на ООН за правата на детето.

Goodyer (2011) казва: *„Няма обща дефиниция какво точно е дете-центрираният подход, но основният принцип включва въвличането на детето и семейството му, разбирането и предоставянето на услуги, които отразяват индивидуалните им нужди и вземането под*

1. От 01.07.2020 г. този механизъм вече е част от Закона за закрила на детето – чл. 36г, и се нарича „Координационен механизъм при насилие“.

2. Brian Merriman et al. The Irish Journal of Psychology Volume 27, 2006 – Issue 1-2. Published online: 21 Nov 2012

*внимание на желанията и чувствата им, като в същото време се има предвид, че е възможно те да не могат напълно да разберат рисковете, свързани с техните избори.*³

Дете-центрираният подход предполага познаване на човешките потребности и проявата им като потребности на детето и стремеж към тяхното най-пълно удовлетворяване. Потребностите на детето са проява на връзката на неговото психично и социално функциониране и не са тъждествени с желанията, изразени директно от детето. Разбирането и идентифицирането им е труден процес, изискващ професионализъм и мултидисциплинарен подход.

Дете-центрираният подход разглежда детето не само като индивид, но отчита и ролята на контекста, който може да улесни или затрудни реализирането на правата на детето. Това разбиране за поставяне на детето в центъра, в по-широкия контекст на социалните системи, които го заобикалят, демонстрира как самото дете допринася за своята социална реалност, но едновременно с това бива повлияно и обслужвано от нея.

„Установено е, че социалните работници не могат да направят оценка или да се намесят, за да защитят децата и да насърчават положителни резултати, без да се ангажират със самите деца. Това включва признаване на правата на детето, запознаване с кого е, от какво се нуждае, как се чувства за своето положение и какво иска за бъдещето си.“⁴

Участие на детето и неговото семейство. Дете-центрираният подход предполага съвместна работа с участието на детето и на неговото семейство през целия период на работа с тях (сигнал, първоначална оценка на риска, участие в процедури, предприемане на мерки, оценка на потребностите на детето и неговото семейство, планиране и реализиране на интервенции). Мнението и съгласието на семейството се търси и се взема предвид при предлагане на каквото и да е решение, касаещо детето.

3. Author: Vivienne Barnes, Publisher: Macmillan Education UK, ISBN: 978-1-137-60641-9, Electronic ISBN: 978-1-137-60642-6

4. Child-Centred Practice, A Handbook for Social Work, 2017, Authors: Tracey Race, Rebecca O'Keefe. Publisher: Macmillan Education UK, Print ISBN: 978-1-137-59702-1, Electronic ISBN: 978-1-137-59703-8

Важно е да се отбележи необходимостта от изслушване на детето, от проучване на мнението и желанията му, както и на тези на неговите родители. Едновременно с това, е важно да се подчертае, че може да има случаи, в които те да не осъзнават напълно рисковете, с други думи, участието на детето и неговите родители не отменя отговорността на професионалистите при вземане на решение. Важно е също да се отбележи, че е необходимо да се осмислят желанията и мненията през най-добрия интерес на детето.

Подготовка на всички специалисти, които участват в работата по случая. Дете-центрираният подход при случаите на домашно насилие предполага наличие на компетенции за идентифициране на насилието, на неговите последици и на нуждите на детето за справяне с тях, както и изобщо на нуждите му като дете. Предполага също компетенции за осигуряване на възможност детето да бъде чуто, да бъде чуто по начин, по който то може да се изрази, да бъде разбрано. Не на последно място този подход допуска различие между интересите на родител или родители и тези на детето.

Сигнализиране за дете, жертва на домашно насилие

Даринка Янкова, ИСДП и Катя Кръстанова, ААФ

Сигнал, проверка на сигнала

Сигнализирането за дете, жертва на домашно насилие може да е към една от институциите с първостепенно значение за реакция при случаи на домашно насилие – Областна дирекция „Полиция“, инспектор „Детска педагогическа стая“ (ИДПС) и дежурен разследващ полицай или полицай от „Охранителна полиция“, отдел „Закрила на детето“ (ОЗД) към дирекция „Социално подпомагане“ (ДСП), дежурен прокурор от съответната прокуратура (РП), Районен съд (РС). В някои от случаите майките, жертви на домашно насилие, в което са въввлечени и деца, подават сигнал на тел. 112, търсят директно специализиран доставчик на социални услуги, за да получат подкрепа или сигнализирането е по време на оказана медицинска помощ след побой. Има случаи, в които детето сигнализира училищния психолог или учител, че е свидетел на домашно насилие. Друга възможност е да се подаде сигнал на Национална телефонна линия за деца към Държавна агенция за закрила на детето – 116 111.

Сигнал за домашно насилие над дете може да бъде получен под всякаква форма, устно или писмено, чрез телефонно обаждане или по електронен път. Сигналът може да бъде подаден от немалтретиращия родител, самото дете, от други физически лица, например роднини, съседни и др., държавни органи или юридически лица, както и анонимно. Съгласно разпоредбата на чл. 10 (5) от Правилника за прилагане на Закона за закрила на детето анонимни сигнали се разглеждат само в случаите, отнасящи се до насилие над дете.

Служителят от органа по закрила, получаващ сигнала, регистрира случая на насилие над дете и не може да откаже да приеме сигнала, дори да е устен. Той попълва формуляр, като събира първоначална информация за: 1) час, дата, от кого е сигналът (институция, граждани), вида на сигнала (анонимен или не), вида на насилието, данни за пострадалото дете – възраст, пол, име, адрес, родители; 2) вида на насилието, кога е извършено и дали се случва в момента; 3) как сигнализиращият е разбрал за наси-

лието (от детето – то само е съобщило, от друг човек, от външни или други белези, които са притеснителни); 4) вида на наранявания на детето и нуждата от незабавна медицинска помощ; 5) местонахождението на детето към момента на получаване на сигнала трябва да бъде установено, ако е възможно; 6) информация за наличие на други деца в риск също е препоръчително да бъде събрана. Ако е възможно, би следвало да се установи дали детето, жертва на домашно насилие, има братя и сестри, които също биха били в риск от домашно насилие.

Сигнал за насилие над дете, жертва на домашно насилие, може да бъде приет или идентифициран, като съевременно се уведомяват компетентните органи за закрила на детето и се планира начинът и срокът на проверка. Взаимната информираност и доброто междуинституционално сътрудничество са гарант за поемане на институционална отговорност и вземане на решения за координирана реакция и интервенции в най-добрия интерес на детето. Децата и родителите са максимално облагодетелствани от добрата координация между отговорните институции. Във всички случаи, при които сигналът не е постъпил в ОЗД, след събирането на първоначалната информация служителят, приел сигнала, незабавно подава информация на ОЗД по смисъла на Координационния механизъм по чл. 36 г от Закона за закрила на детето.

Водещият социален работник от ОЗД поема координирането на работата по случая, събиране на по-пълна информация, планира първата среща с пострадалото дете и немалтретиращия родител. Предприемат се съгласувани действия с цел защита на детето, съгласно КМ.

В спешните случаи, ако е оценен висок риск, се свиква мултидисциплинарен екип по КМ до един час от проверката на сигнала. В този случай първоначалната оценка на риска се прави незабавно.

В срещата по КМ се включват задължително представители на основните институции: представител на Районното управление на Областна дирекция на Министерството на вътрешните работи (ПУ на ОД на МВР) – инспектор ДПС и дежурен разследващ полицай или полицай от „Охранителна полиция“ (районен полицейски инспектор), в случаите на домашно насилие, отдел „Закрила на детето“ към ДСП, районна прокуратура и община. По преценка на водещия на екипа се канят за участие и представители на незадължително представените институции – училище, личен лекар, доставчик на услуги за деца, преживели насилие и други, лекар (педиатър), дежурен прокурор от съответната прокуратура, общината, както и други представители, ако е необходимо. В случаите на домашно

насилие е важно да участват лекар и съдия, а в случаите, в които насилието е сигнализирано от училище или детето посещава училище, присъства задължително и учител, който познава детето.

На междуинституционалната среща по КМ се предоставя информацията по случая и първичната оценка и се вземат съгласувани решения, за да се осигури максимална подкрепа за пострадалото дете, жертва на насилие и неговото семейство. Най-добрият интерес на детето е водещ принцип в работата, като следването му се гарантира чрез решения с участието на мултидисциплинарния екип по случая.

Основна цел на тази среща е гарантиране на сигурност и безопасност на детето и превенция на нов инцидент на насилие. На база на проведен разговор с немалтретиращия родител се взема решение кой да инициира искова молба за постановяване на мерки за защита по Закона за защита от домашно насилие до Районния съд. В случай че това не бъде предприето от немалтретиращия родител или такъв не съществува, исквата молба до Районния съд се подава от директора на дирекция „Социално подпомагане“ по предложение на водещия случая социален работник от ОЗД. В случаите, в които има индикации, че сигнализираното насилие е престъпление, незабавно се уведомяват и дежурен прокурор и полиция, при условие, че вече не са уведомени и не присъстват на срещата.

С първата среща с детето стартира индивидуалната оценка на детето. Социалният работник от ОЗД изготвя становище за ситуацията на детето, в което се извеждат рисковете за него. Информацията, която се набира при първоначалната оценка, **не включва разговор с детето** по сигнализираното насилие, търсят се други източници на информация и наблюдение. Изключение правят случаите, в които детето само инициира или съобщава информация за това.

Целта на първата среща по КМ е мултидисциплинарният екип да получи максимално пълна информация за случая и състоянието на детето жертва и какви са първите предприети мерки. В първоначалната среща целта е следната:

- да се осигурят незабавни мерки по ЗЗДН с цел гарантиране на безопасност и сигурност на детето и неговия немалтретиращ родител;
- да се прецени необходимостта от предприемане на мерки за закрила по Закона за закрила на детето (ЗЗДет), полицейска закрила и гарантиране защитата и сигурността на детето, в случай че има обстоятелства, които изключват приложението на мерки по ЗЗДН;

- да се осигури незабавна медицинска консултация и последваща грижа при необходимост (ако това не е направено);
- да се прецени нуждата от кризисна интервенция за детето жертва и родителя, жертва на домашно насилие, така че той да продължи да подкрепя детето;
- да се разпределят задачите в работата по случая между представителите на институциите, като се излъчат отговорници и се преценят сроковете;
- да се прецени способността на немалтретиращия родител да предпази детето от последваща виктимизация;
- да се уточнят подробности, засягащи мерки за подкрепа при планиране на изслушване на детето, при реда и условията на чл. 15 от Закона за закрила на детето или разпит като участник в правни процедури;
- да се планира извършването на цялостна индивидуална оценка и изготвяне на план за действие;
- да се определи начинът на работа с родителите – немалтретиращия родител и родителя насилник с оглед постановените от съда мерки по ЗЗДН;
- да се обсъди необходимостта от назначаване на особен представител за детето от съответния орган, както и необходимостта и готовността на детето за участие в правни процедури.

В резултат от постигнатото съгласие за краткосрочните и дългосрочните цели в работата по случая, всеки един от посочените по-горе участници в мултидисциплинарния екип поема конкретните задачи по случая, които да изпълни, съобразно правомощията си и нормативната уредба. Конкретните задачи за изпълнение следва да бъдат зададени така, че да може всеки участник да действа съобразно оперативната си самостоятелност, като изпълнението на конкретните дейности и задачи да бъде подкрепено от съдействието на останалите участници, в същото време това да спомогне за крайния резултат – дългосрочна цел, която трябва да гарантира в най-голяма степен интереса на засегнатото дете.

Взетите решения се протоколират и остават за съхранение в досието на детето в ОЗД и полицията.

Участниците в срещата се договарят за регулярни мултидисциплинарни срещи на съответния етап от работа по случая. Набелязва се дата на

следваща среща по случая. Последващите срещи могат да се провеждат и онлайн с подходящи платформи.

Според взетите решения на срещата по КМ ОЗД издава направление или заповед до доставчик на социална услуга за изготвяне на цялостна задълбочена оценка на потребностите, психологическа подкрепа и придружаване на детето жертва или свидетел за участие в правни процедури.

В съответствие с постановените мерки на съда по исковата молба по ЗЗДН, ОЗД/ДСП издава направление за ползване на съответна услуга по чл. 5, ал. 1, т. 6, ако това се налага.

В случай че съдът **не се** произнесе по мерките по ЗЗДН за ползване на услуги по чл. 5, ал. 1, т. 5 или т. 6 от ЗЗДН, ОЗД издава направление за подкрепа на родителите (или хората, които ще полагат грижа за детето, жертва на насилие). Подкрепата на немалтретиращия родител е ключова за възстановяване на детето от травмата. Много е важно и да се работи с малтретиращия родител, в случай че общината/областта разполага с подходяща услуга. При настаняване на само дете, жертва на домашно насилие в кризисен център, ОЗД по местоживеене на родителите носи отговорност за насочване и проследяване на социалната услуга, към която са насочени родителите.

При предложената подкрепа трябва да се вземе предвид и фактът, че понякога се преплитат няколко административни и съдебни процедури по време на един случай за домашно насилие. За това е наложителна комуникация в мултидисциплинарния екип по случая, за да не се дублират услуги или съдебни решения или определения да влизат в противоречие. Издаването на заповед за защита от домашно насилие по реда на ЗЗДН е една от най-разпространените мерки. Ако е имало брак, би могло да тече и бракоразводно дело. Родителските права също са обект на съдебна процедура. Част от жертвите завеждат и дело по реда на Наказателния кодекс, когато извършеното насилие съставлява престъпление.

Добре е да се взима под внимание субординацията и специализацията на законите при следване на съдебните решения. **Например:** При постановена мярка по Закона за защита от домашно насилие по чл. 5, ал. 1, т. 3 „Забрана на извършителя да приближава пострадалото лице, жилището, местоработата и местата за социални контакти и отдих на пострадалото лице при условия и срок, определени от съда“ се прекратява режима на лични отношения, постановен по сила на решение по Семейния кодекс.

По сигналите, за които след оценката не се установява риск за детето или не се потвърди първоначалната информация, работата се прекратява. За извършените действия по проверката и събраната информация се изготвя становище и професионално заключение от социалния работник от ОЗД, което остава на съхранение в ОЗД. *Важно е да помним, че дори „фалшивите сигнали“ от деца, са сигнали за нужда от внимание и винаги тези случаи е добре старателно да бъдат оценени, дори и да няма данни за домашно насилие.*

Ръководни насоки при първи контакт с детето, жертва на насилие

Основните недостатъци на процеса на предоставяне на услуги е в недостига на информиране, консултиране за правата на жертвите, на индивидуална оценка още при първия контакт с институциите, на координация и професионализъм при оказването на подкрепата. Като предизвикателства в практиката на предоставяне на услуги за превенция и подкрепа на жертви на домашно насилие се очертават недостигът на ресурси, честото неприемане на жертвите като пострадали, които заслужават внимание и подкрепа, практиката на продължително извеждане на жертвите вместо на насилника, недостатъчните гаранции за сигурност на жертвата от насилника.

Резултатите от предложената професионална подкрепа към детето, жертва на домашно насилие са в пряка свързаност с начина, по който се провежда първият контакт/среща с детето от професионалистите. Тази среща е важна от гледна точка на създаване на доверие на детето към институциите и формиране на усещането му, че е разбрано и прието със страданието си и може да бъде подкрепено. Всички действия, които се извършват с детето в този начален контакт, общуването и взаимодействието, следва да се осъществяват по чувствителен към детето начин, съобразени с най-добрия интерес на детето, в защитено и удобно пространство. Това е среща за опознаване, за представяне на специалистите, за създаване на разбиране у детето какво да очаква от тях. Водещ принцип е уважение към достойнството, мислите, чувствата и мнението на детето и участието му в процеса на вземане на решения. В тази среща детето може да бъде придружено от немалтретиращия родител или друг близък човек, с който е в доверителна връзка.

Важно е професионалистите да знаят, че децата действат, мислят и реагират по свой начин, който зависи от тяхната възраст, развитие, пол и др. В този смисъл, възрастните имат нужда първо да опознаят детето с общи въпроси, като разберат неговото ниво на развитие и разбира-не. Съобразената с детето комуникация изисква професионалистите да адаптират своя език и отношение към индивидуалните особености на детето, което ще помогне да са сигурни какво им казва/показва и какво разбира то. Важна е и невербалната комуникация – поведението, тона на гласа, изражението на лицето, мимиките и жестовете: какви послания дават на детето и доколко съвпада с вербалната комуникация. Несъответствието между вербална и невербална комуникация обхваща и стресира децата, за това показваното и изричаното не може да са в противоречие и двузначност.

Основните послания, които би трябвало да чуят децата, жертви и свидетели на домашно насилие, още в първите етапи на една среща, са: *„Ти не си виновен“* и *„Аз ти вярвам“*. Тези две послания е добре да бъдат отправени в максимално естествен контекст, в синхрон на вербална и невербална комуникация.

Когато професионалистите общуват с децата, жертви или свидетели на домашно насилие по неподходящ за тях начин, без нужните умения, могат да доведат до вторична виктимизация на децата. За да се предотврати вторичната виктимизация на децата (допълнителен стрес и страдание, породено от взаимодействие с институциите), е от значение професионалистите да рефлектират върху собственото си участие в процеса – да развият чувствителност по отношение на комуникационния процес и собственото им влияние върху него.

Децата, пострадали от насилие, както и техните родители, имат право и трябва да бъдат информирани относно правата на детето като пострадало лице възможно най-рано в тази първа среща. Те имат право да получат цялата информация по достъпен за тях начин относно всички действия и процедури, които могат да се приложат в конкретния случай и съответно за процедурите, които те самите могат да инициират. Важно е да се напомни, че не само родителят, който е пострадал от домашно насилие може да инициира искова молба за мерки за защита по ЗЗДН, а това може да стори и дете над 14 години. Добре е спокойно и достъпно да се разяснят всички процедури по ЗЗДет, ЗЗДН и промените по НК (Наказателния кодекс), касаещи домашното насилие.

От съществено значение за провеждането на първия контакт/среща с детето е подготвеността на специалистите, свързана с:

- разбирането и познаването на възрастовите особености на децата и влиянието на възприятието на събитията от нивото на развитие;
- видовете насилие и как техните форми се възприемат от децата, особено що се касае до неразбирането на сексуалното насилие в семейството над деца под 7 години като злоупотреба;
- последиците от насилие върху децата – физически, емоционални, поведенчески и когнитивни;
- специфичните реакции на травмата у децата според възрастта;
- лоялността, която децата имат към родителите;
- амбивалентното отношение към родителя насилник или родителя жертва.

Законодателната рамка и правомощията на различните институции със значение за реакция в случаите на домашно насилие, в частност отдел „Закрила на детето“. Екипът от специалисти, осъществил първия контакт с детето, стартира първоначалната оценка, центрирана към риска за благосъстоянието и потребностите на детето. Когато става дума за насилие между партньорите, е много важно да се осъществи и оценката на риска от убийство (по-нататък има специална част по този въпрос). Оценката е основа за предприемане на спешна кризисна интервенция, мерки за закрила, мерки за извеждане на насилника и/или други необходими мерки, свързани със сигурността на детето.

Въз основа на първоначалната оценка и след предприетите спешни интервенции за гарантиране на безопасност, се определя и екип за продължаване на оценката, центрирана към нуждите на детето и неговото семейство, от подкрепа за прекратяване на насилието и възстановяване от последиците от насилието и насочване към подходящи услуги.

Оценка на риска за сигурността на детето и готовността за участие в правни процедури

Проф. Нели Петрова-Димитрова

При домашното насилие детето може да бъде в роля на жертва или на свидетел, когато насилието има характер на престъпление. Детето се третира като жертва на домашно насилие по силата на чл. 2, ал. 2 от ЗЗДН.

Въпреки спецификата на случая, в зависимост от нормативната рамка, в която се провежда, има определени методически стъпки, които е важно да се знаят и следват. Тези стъпки могат да се обобщят по начина, описан в текста на този раздел.

Първоначална оценка на риска

Тази оценка е центрирана към установяване на нуждите на детето от сигурност и безопасност и готовността му за участие в правни процедури, ако се налага.

Оценката се изготвя от ОЗД/ДСП, които могат да я възложат и на представител на социалната услуга. Добре е тази оценка да се изготви преди или по време на първата среща по КМ.

Първоначалната оценка на детето, жертва на домашно насилие, представлява набор от професионални заключения и становища относно риска за живота и здравето на детето, риска от сплашване и манипулиране, от вторична виктимизация. Най-важният аспект, който първоначално се преценява, е безопасността и това е на база няколко ключови критерии (зоните на проучване са дадени отделно):

- насилието в семейството и влиянието му върху детето, т.е. дали е физическо, емоционално, сексуално;
- нуждите на детето от сигурност, физическа и емоционална, и от безопасност; готовност за участие в правни процедури – емоционална, когнитивна;
- ресурсите на семейството, на близкото обкръжение;

- институционални ресурси – социални услуги, интегрирани услуги, включително за достъп до дружелюбно правосъдие;
- рисковете за детето – от продължаване на насилието; от вторична виктимизация чрез мерките за закрила и чрез участието в правни процедури; други рискове.

Оценката на риска се извършва чрез наблюдение, интервю, други специализирани методи.

Зоните за проучване при изготвяне на оценка обхващат:

- насилието – вид, от кого, към кого, честота, и пр.;
- грижата за детето (кой я осъществява, как, къде, при какви условия);
- общо състояние на детето (физическо, здравословно, емоционално, принадлежност, връзки); когнитивно и поведенческо развитие, особености на общуването на детето (способност да разбира и отговаря на въпроси, говорно развитие); наличие на готовност да разкаже за събитията;
- отношения в семейството, семейна ситуация, разширен кръг от семейството.

Предварителната оценка от специалиста/екип от специалисти служи да даде отговор:

- А)** Дали детето се нуждае от медицински грижи, специална закрила, има ли ресурс в семейното обкръжение да бъде прекратено насилието и преодолян травматизмът, какви нужди от подкрепа има детето, от каква информация се нуждае детето във връзка със ситуацията на насилие, в интерес на детето ли е да бъде изслушвано, разпитвано, има ли противоречиви интереси с членовете на семейството.
- Б)** Дали има нужда от мерки за закрила по ЗЗДет или мерки за защита по ЗЗДН и евентуално какви да бъдат те. Много често при случаи на домашно насилие се извежда детето/децата, когато немалтретиращият родител не се съгласява да инициира искова молба за мерки за защита по ЗЗДН. Много често ОЗД/ДСП не инициира производство по чл. 8, т. 4 от ЗЗДН за ограничителна заповед, а директно прилага мерки за закрила по ЗЗДет, което означава най-често извеждане на детето от дома и настаняване. В тази ситуация гарантирането на сигурност и безопасност може да доведе до negliжиране на емоционалните и социалните потребности на детето, което трябва да напусне дома си и да

смени училището си. В тази ситуация детето може да се преживее като наказано с извеждането поради неточно предприетата интервенция, защото сигурност за детето може да бъде постигната и с ограничителна заповед, иницирана от ДСП.

В) Предварителната индивидуална оценка е оценка на готовността (емоционална, когнитивна, социална) на детето за участие, на неговите нужди и рисковете от участие в правните процедури. При изслушването е важно съобразяване с детето, адаптиране към детето според оценката на емоционалното, когнитивното и социалното развитие, изведените рискове. Тя може да се направи известно време преди изслушването, може да се направи и непосредствено преди него, в рамките на подготовката за изслушването. Водещо е правото на детето да бъде чуто и в този смисъл тя по-скоро казва какви са нуждите на детето и ориентира какво да се направи и как, за да се гарантира това право. **Оценката не е насочена към „годност“ на детето, на практика при професионален подход всяко дете може да бъде чуто.**

Предварителната оценка би трябвало да даде отговори на въпроса от какви мерки за превенция на вторичното виктимизиране или на инструментализиране на детето има нужда за намаляване на рисковете от изслушване или разпит, като:

- изясни/дефинира ясно ролята на детето в процедурата и насочи вниманието към нея, за да няма смесване на изслушване и разпит;
- доколко изслушването или разпитът са в интерес на детето (рискове от вторична виктимизация, емоционално насилие/злоупотреба и пр.);
- кой гарантира интересите на детето по време на правните процедури, има ли нужда детето от особен представител, съгласно чл. 29, т. 4. от ГПК;
- място, където няма риск от директен контакт с извършителя на насилие/престъпление;
- обстановка, адаптирана към нуждите на детето;
- специалисти, които могат да опосредстват изслушването или разпита, да осигурят адаптиране на езика, на въпросите, съгласно чл. 15, ал. 4 на ЗЗДет, както и според чл. 140 от НПК;
- друго.

Изслушване или разпит на деца при случаи на домашно насилие

Проф. Нели Петрова-Димитрова

Статут на изслушването на детето

Изслушването на дете при случаи на домашно насилие би следвало винаги да се случва като проява на неговото право за участие в процедури. Това изслушване може да бъде и част от оценката.

Първият вариант е за целите на ОЗД, в рамките на проучване на сигнала, което може да се случи с повечето деца над 3 години. То би трябвало да е в съответствие с чл. 12, 13 и 15 на ЗЗДет.

Втора възможност при случаи на домашно насилие е изслушване на децата, което става по преценка на съдията. Изслушването е отново по силата на чл. 15 от ЗЗДет. Казаното от детето няма статут на свидетелски показания, а служи за ориентиране за вземане на мерки по ЗЗДН, главно мярката по чл. 5, т. 4 „временно определяне местоживеенето на детето при пострадалия родител или при родителя, който не е извършил насилието, при условия и срок, определени от съда, ако това не противоречи на интересите на детето“ или по ЗЗДет.

Възможно е също интервюто с детето да има статут на свидетелски показания, т.е. да става дума за **разпит по ЗЗДН или по ГПК.**

Разпит се провежда и когато насилието е квалифицирано като престъпление. В тези случаи детето се разпитва като свидетел по чл. 140 от НПК. **Казаното от детето има статут на свидетелски показания.**

И във всички случаи става дума за специфично интервюиране на детето, с различни цели, но с някои общи изисквания, които ще бъдат разгледани тук.

Възможности и рискове на изслушването или разпита⁵

Изслушването и разпитът на деца имат своите предимства и носят възможности както за самата процедура, в която се случват, така и за самото дете. Едновременно с това, често се говори за рисковете, отново както за процедурите, така и за детето.

➤ *Предимства и възможности на изслушването и разпита*

Основното предимство на разпита и на изслушването е, че детето има право да бъде чуто, че по този начин то е в ролята на субект на това право. Чрез него обществото и законът изразяват уважение към детето, зачитат го като човешко същество, дават му послание, че това, което казва е важно, че неговите чувства, преживявания, желаниа имат значение.

В добрия случай и от гледна точка на мястото на детето в семейната система е предимство, когато другите членове на семейството също изразяват своето зачитане и уважение към него и неговото право да сподели това, което го вълнува по повод случващото се в това семейство. Понякога изслушването може да успокои детето, ако е проведено добре, тъй като може да се окаже единственото място, където то може да говори за своите преживявания. Освен това, то може да му помогне и да разбере, да осмисли по-добре именно своите потребности и нужди.

Може да се каже, че това е възможност за детето да изрази болката си, страховете си от това, което се случва вкъщи.

При разпита основното предимство е възможността детето да предостави ценни сведения, доказателства, които да могат да подкрепят правосъдието, да разбере ценността на своите показания, тяхната важност за установяване на истината. Знаем колко дълго са били, а и все още са подценявани показанията на децата именно защото са от деца.

От друга страна, разпитът и участието му в правните процедури на наказателното производство позволяват на детето да разбере обществената реакция към престъплението срещу него или близък негов човек, да се справи с чувството за вина, да приеме възмездие и в терапевтичен план и пр.

5. Приложение „Интервю с детето, като част от процеса по обследване на неговия най-добър интерес“

➤ **Рисковете от и при разпит или изслушване на деца**

В повечето изследвания се посочват рисковете от изслушване при родителски конфликти и домашно насилие, които произтичат от възможни инструментализация, парентификация, отчуждение от единия родител, стрес от участието в процедурите.

Инструментализацията на детето е феномен, при който детето се използва като способ за постигане на целите на правната процедура, без да се отчита влиянието на тази процедура върху самото дете. Детето е лоялно и към дамата родители и разбирането на изслушването като овластяване за даване на показания за вина на единия родител, вземане на решение при кого иска да живее поставят тази лоялност на изпитание, поставят го в конфликт с лоялността към един от родителите си, което го натоварва с трудно поносима вина.

Парентификацията е определена като „възлагане на родителска роля на едно или повече деца в семейната система“. Става дума за възлагане, което е системно и надхвърля порастването на детето, тъй като се очаква от него да поеме неприсъщи за дете функции. На тези деца сякаш им е забранено да бъдат деца, те стават партньори на някой от родителите си, грижат се за тях или вместо тях за другите деца, контролират тяхната лоялност именно към този родител. При изслушване на дете в такава ситуация е очевидно, че то ще бъде свръхмерно овластено, това само ще увеличи риска за него и страданието, в което живее. Също е много важно това дете да бъде изслушвано след сериозна подготовка от човек, който може да води интервю с дете и да осигури конфиденциалност. Важно е деца, които живеят в така функциониращо семейство, да могат да бъдат интервюирани поотделно, в различно време, придружени от хора извън семейството.

Родителското отчуждение

Понятието „родителско отчуждение“ е един доста спорен и дискуссионен термин, който се ползва в българската система за закрила на децата. Той идва да опише ситуацията, при която детето е отвърнато и напълно дистанцирано от единият родител, не иска да го вижда, не иска да общува с него и има само негативни разкази и спомени, свързани с него. При тази ситуация детето отказва да общува и да бъде с този родител. Описани са начална, умерена и тежка степен на родителско отчуждение. Крайната степен на отблъскване на родителя от страна на детето е много категорична и се дължи на комбинация от фактори, сред които са: отчуждава-

щи тактики на родителя, с който живее детето; личностни особености на функционирането на всеки един от двамата родители; лоша координация в работата на институциите. В България не съществува методика за оценка на родителското отчуждение. Поради отсъствието на достатъчно квалифицирани експерти и вещи лица на съда (със задължителна квалификация „медицинска психология“) често оценката за родителско отчуждение се прави без методика, квалификация и опит. Това води до грешни преценки и много пъти деца с травматичен опит от домашно насилие се оценяват като деца с родителско отчуждение. Възможно е и обратното, в процедура за изслушване на дете, жертва и свидетел на домашно насилие, поради грешна преценка да попадне дете, въввлечено в родителски конфликт, което има индикации за родителско отчуждение. При тази ситуация за деца, за които има индикации за родителско отчуждение и те се открият по време на подготовката, е по-добре интервюиращият умело да поставя граници и да води разговора извън темите за отношенията между родителите и решението къде да живеят децата.

Риск от допълнителен стрес от самото изслушване

Децата се притесняват, когато трябва да участват в такива процедури, те усещат напрежението на другите, очакванията към тях, което е силно стресиращо. Ясно е и влиянието на съдебната зала, на съдията, на самата процедура, на тези, които я провеждат. Травма може да бъде причинена, ако процедурите не са адаптирани към техните нужди, ако местата са неадекватни и участващите професионалисти не са квалифицирани.

Рисковете от разпита са свързани основно с **вторичната виктимизация** на децата от всички институции, структури, включително тези за помощ и закрила, когато си вършат работата недостатъчно компетентно. Вторичната виктимизация е резултат от многобройни разкази (в полицията, при предварителна проверка, пред социални работници, образователни, медицински, вещи лица и пр.), изключително бавното протичане на правните процедури, с последици както за участието на детето, така и за стартиране на възстановителна работа, настъпване на тежки последици от насилието^б, гледане на детето като на „негодно“ за правораздавателната

б. Дете на 11 г., сексуално насилвано от брат си в продължение на няколко години, вероятно със знанието на майката, отключи психоза след продължителен престой в кризисен център, като по това време, през което делото „вървеше“, и братът, и майката бяха на свобода, не бяха променили живота си, или поне момичето смяташе така.

система, а не обратното; липса на доверие към казаното от детето, което се изразява в отношението и методиката на разпита; допускане на манипулиране и сплашване по време на правните процедури поради липса на интегриран подход между системите, поради неосигуряване на защитни мерки, щадящи процедури и пр.; третиране на детето единствено като жертва от помагачите и закрилящите институции по време на правните процедури, а след тях и други.

Изисквания към провеждане на изслушване или разпит на дете в процедури по домашно насилие⁷

Много е важно предварително да е ясна правната рамка на интервюто с детето – дали става дума за разпит по наказателно или административно производство, където детето е в ролята на свидетел и дава показания, или става дума за изслушване, което е във връзка с осигуряване на правото на детето на мнение, на участие при вземане на решения, които го касаят.

› Цели на изслушването или разпита

Изслушването трябва да допринесе за определяне на най-добрия интерес на детето от съда, като едновременно с това му гарантира правото на мнение по всички въпроси, които го засягат. Това означава, че набираната информация е насочена към нуждите на детето, а не към решенията, които трябва да се вземат. Целта е по-добро разбиране от страна на съда на нуждите на детето в ситуацията на домашно насилие, осмисляне на мащаба на насилието и ефекта върху детето.

› Изслушването и разпитът се провеждат от специалист, обучен да интервюира деца на място, което е дружелюбно към детето

За разлика от провежданите разпити по наказателно производство, при които има изискване интервюиращият да не е бил в друг професионален контакт с детето, например психологическа или психо-социална подкрепа, при изслушването един предишен контакт би могъл да бъде предимство, тъй като има изградена връзка на доверие и целта не е набиране

7. Виж повече в приложение „Интервю с детето, като част от процеса по обследване на неговия най-добрия интерес“

на доказателства, а разбиране на нуждите на детето и събитията около насилието. Това не се отнася единствено до случаи, в които има образувани производства срещу родителите или единия от тях по смисъла на НК (тежко negliжиране, криминализирани актове на домашно насилие, нарушаване на съдебно разпореждане). Все пак, не следва разпит да се води от специалиста, който ще работи терапевтично с детето.

➤ **Къде да се проведе разпитът/изслушването?**

Мястото, където се провежда изслушването, също има значение, особено за намаляване на стреса и напрежението при детето. В нашата страна е доста разпространена практиката на провеждане на разпит от обучен специалист по социални услуги при използване на т.н. сини стаи, които макар и създадени за нуждите на наказателното производство, представят добри условия и за изслушване при граждански дела. Те са с приятелска към детето обстановка, повечето се намират в сгради, които се посещават и от други деца и родители, каквито са различните центрове за социални услуги, имат техническа възможност за запис, което позволява да се ползва тази информация и от други експерти по преценка на съда и имат в екипите си подготвени специалисти.

Тази практика е по-рядка при изслушване на дете, когато основно участва представител на ОЗД. Тяхното участие обаче не винаги е наистина в интерес на детето, доколкото не са достатъчно обучени и няма ясни изисквания към ролята им по време на изслушването. Те биха могли да използват възможностите на ал. 4 на чл. 15 от ЗЗДет, където се допуска и участието на друг специалист. Това е много важно при случаите, в които детето ползва социална услуга, има връзка със специалист и той е обучен да опосредства интервюиране на дете за нуждите на правосъдието.

➤ **Детето се разпитва/изслушва само**

Важно е на изслушването детето да е само с интервюиращия. И при ползване на специализираните помещения е важно да се прецени кой ще бъде зад стъклото. У нас има случаи, когато това се нарушава, вероятно защото не се разбира смисълът на изискването.

➤ **Добре е детето да бъде придружено от доверен човек, професионалист или близък**

В повечето случаи детето е придружено най-често от родителя ненасилник, при когото живее. Добре е родителите да не разговарят с детето за

изслушването нито преди, нито след него, това може да бъде поискано от съдията.

Ролята на професионалистите е изключително важна. Това са социални работници, медиатори, които работят както с детето, така и с родителите. Изключително важен е екипният подход и това да не вземат страна, да подкрепят детето в ролята му на дете, да подкрепят родителите да не използват детето като инструмент.

› **Да се осигури конфиденциалност при изслушването**

Добре е да се мисли как да се гарантира конфиденциалност на казаното от детето именно във връзка с чувството му на вина. Тук не става въпрос да се крие от родителите, а какво и как да се сподели. Директното предоставяне на протокола в ситуацията на домашно насилие би позволило не да се видят нуждите на детето, а по-скоро ще постави детето в риск от обвиняване. Едно възможно решение е изслушването да бъде от трети човек, който не е задължен да информира изцяло родителите.

Провеждане на изслушването/разпита⁸

Условно можем да разделим интервюто на няколко етапа, които имат различни цели и постигането им е условие за преминаване към следващ етап. Тези етапи са подготовка, реално изслушване и приключване. Тук ще се спрем само на подготовката.

› **Подготовка за интервюто**

Подготовката предполага подготвяне на самия интервюиращ, който е добре да се запознае с всички материали по делото, доклади и изследвания на детето. Подготовката се отнася също до целия екип, който организира и участва в провеждане на изслушването, който е добре да се срещне и да уточни ролите на всеки, мястото, времето на провеждане на интервюто, кой ще придружава детето, кой ще се ангажира с родителите. Детето също може да бъде подготвено, особено ако изслушването ще е в съдебна зала. Подготовката е насочена към запознаване на детето със

8. Разпитът се провежда основно според протоколите NCAC и NICHD и по Единна методология за оценка на най-добрия интерес на детето по проект „Децата на фокус в реформата на съдебната система“. И в двата случая е необходима специална подготовка на интервюиращите.

съда, залата, кой какъв е там, какво прави всеки, какво се очаква от него. **Юридическата консултация се предоставя на достъпен за детето език, съобразен с неговото развитие.** В тази подготовка може да се направи и оценка на детето. Подготовката не засяга въпроси от съдържателната страна на изслушването.

Ако се отнася до касаещи ДН наказателни производства, разбира се се осъществява и съответното допълнително юридическо консултиране.

В този етап най-важно е детето да разбере смисъла на собственото си участие в правната процедура, което се случва именно през подкрепата му от специалистите като към дете. Важно е детето да почувства, че контролира ситуацията. Да разбере, че може да споделя съобразно собственото си психоемоционално състояние (чрез разказ, чрез проективни техники), но също така да бъде облекчено чрез поставяне на границата, че неговите показания няма да са причината за крайното решение на съда, т.е. да бъде освободено от чувството за вина, че може да навреди на своя родител.

Оценка на нуждите на семейство, в което има насилие

Проф. Нели Петрова-Димитрова

1. Цел и задачи на оценката

Оценката на семействата има за цел да подпомогне планиране на интервенции към семейството като система и към отделните членове на семейството на основата на разбирането за нуждите, които те имат, при отчитане на рисковете, които съществуват. Оценката също е насочена преди всичко към нуждите на жертвите на насилие, към идентифициране на техните силни страни и ресурси, които биха подпомогнали тяхното овластяване. Такъв подход би намалил риска от възстановяване на семейните връзки при повторение на насилствения модел и би отворил трудния път на раздяла или възстановяване на семейни връзки в модел на уважение, зачитане на индивидуалното достойнство на всеки член на семейството, на съпругески и родителски отношения, основани на близост, доверие и ненасилие.

2. Проучване на семейства, в които има насилие, за изготвяне на оценка

Зоните на проучване на семейството са важни, за да ориентират специалистите при набиране на информация. Те са обединени в една рамка, която не бива да ограничава излизането от нея, нито да задължава стриктното включване на всички зони.

2.1. Първата зона, която е добре да се проучи, е **историята на семейството**, която позволява да се опитат да наберат данни за детството на всеки от родителите, за семейната история и отношения, привързаности, отглеждане в семейство или институция; данни за значими хора, за важни връзки; данни за създаване на нуклеарното семейството, за емоционалните връзки между партньорите, за важните събития от този момент до настоящата ситуация, като семейни постижения, радости, празници, раздели, траури, механизми за справяне, традиции в семейството, инте-

реси и ресурси на семейството, данни за криминално минало на някой от родителите или в семейството, имат ли проблеми с алкохола – имали ли са ги някога, други зависимости, имало ли е насилие в техните семейства.

Тази информация е важна за разбиране на личната история, с която всеки от двойката идва в новото семейство, история, която се интегрира по различен начин в нуклеарното семейство. Много данни сочат, че 8 от 10 насилници са били жертва на насилие в детството, преди всичко в своето семейство. Едновременно с това, изследвания в областта на резилианса показват, че по-голямата част от хората се справят, без да повторят насилствения модел от своето детство, което показва, че промяната не само е възможна, а е по-честият случай. Важно е също да се разбере как се е създало семейството, какво го свързва, какво се определя като радостни събития и пр. В реалната практика обикновено се центрираме към проучване на трудностите и проблемите, което след това затруднява „овластяването“ на хората, ето защо акцентът върху силните страни и ресурсите е особено важен.

2.2. При проучване на **историята на семейството е добре да се проучи и история на грижите за детето, повод за оценката, през ранното детство.** Важно е да се опитаме да разберем дали детето е желано, вписано ли е в рода на бащата, на майката, чие фамилно име носи, как и кой се е грижил за него през първата година от живота му, имало ли е постоянни фигури или не, имало ли е раздели, базови грижи и сигурност; емоционална връзка и характеристика на привързаността; умения за разпознаване на нуждите на детето; данни за насилие, negliжиране. Тази информация е необходима за разбиране на нуждите на детето, на отношенията и връзките в семейството, на изпълнението на родителските функции.

2.3. Разбирането на нуждите на семейството като система би било подпомогнато, ако се набере информация за **актуалната структура на семейството и семейните отношения.** Съставът на семейството (двама родители, самотен родител, разделени и пр., разширено семейство) е важен за разбиране на семейната динамика. Взаимоотношенията в двойката влияят на родителството и е важно да се проучи има ли разбирателство, как си говорят, кой говори повече, кой какви функции поема в семейството – като осигуряване на прехрана, грижа, възпитание и пр. (демократични, на власт и подчинение, на апатия и безразличие, друго). Как се „играят“ семейните роли (съпрузи и родители, деца, роднини и пр.) – има ли яснота в ролите, има ли дихотомност на ролите. Отношения с

детето, характеристика на връзката родител-дете, място на детето/децата в семейната система са изключително важни. Важни са границите в семейството на индивидуално ниво, т.е. доколко всеки член на семейството има своето място, доколкото личните му граници са уважавани. В семействата, в които има насилие, индивидуалните граници се нарушават, неприкосновеността, личната интимност не са гарантирани. Важни също са границите на ниво подсистеми, какви са връзките и отношенията в подсистемата на двойката, на родителите, на децата и има ли граници между тях. Често в семействата с насилие границите са неясни. Могат да бъдат твърде пропускливи или твърде ригидни. Понякога се срещаме със семейства, в които единият родител (по-често майката), поради хроничното насилие и обезценяване в двойката, губи родителските си функции и сякаш преминава в подсистемата на децата. Ефектите от насилието над майката се изразяват в това, че тя става депресивна, апатична и трудно може да откликне на емоционалните потребности на децата. Нейното крайно емоционално изтощение от поемане на гневните изблици на насилника водят до това тя понякога да реагира с агресия над самите деца. Децата не получават сигурността, любовта и границите, от които се нуждаят, от родителите си и някое от тях сякаш е „извикано“ в подсистемата на родителите, поемайки функции на защита на друго дете или на насилвания родител.

Доброто отношение на родителите към децата предполага проява на любов, обич, загриженост, но и граници, ясни граници между съпрузи, родители и деца. При случаи на насилие социалните работници се идентифицират с жертвата на домашно насилие. По този начин не се отчитат приоритетно проблемите и нуждите на жертвата като отговорен субект на родителската роля, което по един парадоксален начин е малтретиращо и към нея, в смисъл на продължаване на отношението като към жертва. Подходът на овластяване на жертвата на насилие като родител изисква да запазим „добронамерената неутралност“ и ориентацията в динамиката на семейните отношения.

Важно е да разберем също как родителите стимулират децата си, доколко разпознават техните когнитивни и социални нужди, нуждите от духовност. Доброто отношение предполага толериране на успешно учене и постижения при детето. В семействата, в които има насилие, трудностите при удовлетворяване на афективните потребности на детето са съпътствани често и от трудности в когнитивното развитие, връзките с другите хора, ученето. Те се проявяват в постепенното развитие у детето на „лоша“ представа за себе си.

При проучване на семейството е важно също да се изследват връзките и границите с външния свят, с разширеното семейство. Важно е също има ли ясна граница между различните поколения в семейството, както и това конфликтите решават ли се там, където възникват.

Границите с външния свят показват и социалната включеност на семейството или социалната му изолация. Важно е да се проучат също и по-по-сока на ресурси – връзки с приятели, близки, наличие на универсални и социални услуги. Жилищните условия са важни, важно е чия собственост е жилището, има ли основни удобства като вода, отопление, уреди за готвене, хладилник, легла, поддържа ли се хигиена? Добре е също да се проучи има ли лично място за детето/децата. Социалното включване има връзка със социалния статус на семейството, образование, квалификация, доходите, заетостта на родителите. По отношение на физическото насилие и телесното наказание много изследвания показват, че има връзка между принадлежността на родителите към ниски социални слоеве и проявите на насилие. Тази връзка преминава през неудовлетвореността и страданието на родителите от техните постижения, от работата/липсата на работа, бедността и мизерията. Важно е да се помни, че убеждението, че домашното насилие във физическата му форма е само в бедните, социално слаби семейства е стереотип.

2.4. Необходимо е да се проучи **видът на насилието**, дали е физическо, психическо, сексуално или всички заедно. Необходима е информацията откога е започнало, важно е също да се проучи честотата, сериозността на насилието, което ще помогне на професионалистите да оценят риска за другите членове на семейството.

2.5. Данни за родителя, насилник, които биха позволили да се разбере какво е насилието в неговия живот, какво му „дава“ то, което би позволило да се идентифицират основните му проблеми, ресурси и нуждите от подкрепа. Добре е да има данни за здравословно състояние, данни за психични проблеми, данни за зависимости, алкохол и др., които често се свързват с прояви на насилие. Добре е да се опита да разберем отношението на този човек към себе си и към насилието. Имало ли е други мерки спрямо родителя насилник е важна информация за определяне на риска и особено как родителят е приел мерките.

2.6. Данни за другия родител, кой е той, как е реагирал на насилието, как се отнася към насилието, какво си говорят сега с детето/децата, ро-

дителят показал ли е умение да се грижи добре, родителят иска ли да се грижи за детето/децата, смята ли, че то ще е добре при него? Смята ли, че ще може да осигури любов и правила?

2.7. Данни за отношението на другите членове (разширен кръг, ако има) на семейството към насилието.

- как приемат насилието;
- как се отнасят към насилника, към другия родител, към детето/децата.

Много е важно данните и фактите да се отбелязват по възможно най-автентичен начин, като се посочва източникът им.

3. Оценка на семейства, в които има насилие

Оценката е **професионално разбиране на значението** на набраната чрез интервю, наблюдение и други специализирани методички информация. Разбирането на значението на данни, които са многозначни, е сложен процес, изискващ компетентност. По същество тя е **набор от хипотези, обобщения, тези**, формулирани въз основа на познанията на специалистите и професионалния им опит. Едно от основните правила на изготвянето на оценката е приемането на нейния вероятностен характер и предпазването от формулирането ѝ като диагноза.

Анализът и интерпретацията правят оценката **субективна, тя е професионално мнение, становище**. Анализът и интерпретацията би трябвало да се основават на колкото е възможно повече информация и освен това да обхващат цялата налична информация. Този субективен характер изисква **споделяне и обсъждане** в професионален екип, в супервизия.

Изключително важно е **споделянето на оценката** с хората, за които се отнася. Това не означава, че трябва да „нагаждаме“ оценката спрямо желанията на хората. Това означава да информираме хората за професионалното ни становище и, разбира се, да проверим доколко то се споделя от тях. Когато оценката се прави, за да подпомогне вземане на решение, можем да останем на ниво информиране в споделянето, но когато тя е предназначена за планиране на услугата, е необходимо да постигнем взаимно разбиране по основните тези, за да можем да планираме съвместно с клиента.

Оценката в социалната работа най-общо съдържа елементи като:

- обща характеристика на клиента (отделен човек, семейство, група);
- идентифицирани проблеми, които могат да са различни от първоначално заявените и които изразяват не толкова проявата, колкото „личностния смисъл“ на тези трудности;
- идентифицирани нужди на основата на идентифицираните трудности и проблеми, разположени в контекста на възрастовото развитие и водещите потребности. Определянето на нуждите на клиента е ключово за избора на услуги и дейности за подкрепа, те всъщност съставляват съдържанието на плана за работа;
- определяне на силните страни и ресурсите у клиента в неговата социална мрежа, в институционалната социална среда (универсални, социални услуги, услуги за психично здраве и пр.);
- определяне на риска, който зависи от последиците от идентифицирания проблем и връзката с намеса или не.

Оценката при семейства, в които има насилие, би могла да включва обобщения, хипотези, становища за типа семейна структура, отношения в двойката; характер на комуникацията (функционална, дисфункционална); качество на емоционалния климат (сърдечен, враждебен, депресивен, наличие на хумор в семейството); граници (разлети – ясни; ригидни – гъвкави); граници между нуклеарното и първичното семейство; обособеност на личното пространство на всеки; степен на индивидуализация в семейството (способност да се изразява ясно и да държи на позицията си; уважение към различието, към личното на другия); роли, ясни или смътни, смесени; твърди или гъвкави; алианси и коалиции (временни или постоянни – преминаващи или устойчиви, открити или скрити); семейни правила; йерархия и пр., като се очертават **проблеми, нужди, ресурси, риск.**

Оценка на насилието – вид насилие (физическо, сексуално, икономическо), честота на насилието, сериозност на насилието (риск за жертвата) и пр.

Оценката също включва характеристика на жертвата в двойката, идентифициран проблем при жертвата на насилие в двойката, идентифицирани нужди при жертвата на насилие в двойката, идентифицирани ресурси, риск.

Оценката на децата също включва характеристика на ситуацията на децата, идентифицирани проблеми при детето/децата, идентифицирани нужди при детето/децата, идентифицирани ресурси и риск.

Същите елементи са и в съдържанието на оценката на родителя насилник – идентифициран проблем на родителя насилник, нужди при насилника, идентифицирани ресурси и риск.

Оценката може да завърши с предложения за действие и подкрепа към всички – към семейството като система, към жертвата и към децата, към насилника.

Оценка на дете, жертва на насилие

Проф. Нели Петрова-Димитрова

Международните документи⁹ категорично изискват всички действия спрямо детето да се основават на оценка на неговите нужди. С други думи, оценката трябва да предшества разпити на детето, изслушвания и други намеси. **Цялостната задълбочена оценка на потребностите на детето** се извършва от доставчик на социална услуга в координация с участниците в мултидисциплинарния екип. Оценката се изготвя с участието и договарянето с детето и немалтретиращия родител.

1. Цел на оценката – предназначението на оценката е да аргументира бъдещите интервенции в трите области:

- закрила
- правосъдие
- подкрепа за възстановяване

Оценката на детето е центрирана към неговите нужди. Тя би трябвало да се основава на информация, набирана чрез интервю с детето, наблюдение, специализирани методики.

2. Зоните за проучване при изготвяне на оценка би трябвало да обхващат:

- общо развитие на детето – физическо и здравословно състояние, емоционално развитие, когнитивно развитие, поведенческо развитие;
- актуално емоционално състояние и преживявания на детето;

9. Директива 2012/29/ЕС за установяване на минимални стандарти за правата, подкрепата и защитата на жертвите на престъпления

- връзки и привързаности на детето;
- социална ситуация (налична социална мрежа и достъп до услуги);
- особености на общуването на детето, езиковото развитие, способност да разбира въпроси, говорно развитие;
- готовност да говори за събитията и евентуални последици за детето.

3. Съдържание на оценката

Оценката би трябвало да отговори по-задълбочено на следните въпроси:

- нуждае ли се детето от закрила, има ли ресурси в семейното обкръжение, които да гарантират неговата сигурност;
- какви нужди от подкрепа има детето и колко спешно трябва да се предоставят;
- от каква информация се нуждае детето във връзка със ситуацията на насилие (правна, социална и пр.);
- в интерес на детето ли е да бъде разпитвано, преди или след стартиране на подкрепящи дейности, по какви процедури;
- има ли противоречиви интереси с членовете на семейството;
- нуждае ли се от правно или социално придружаване.

Гарантирането на интегриран подход към детето предполага ясни механизми на взаимодействие. Те би трябвало да се основават на Координационния механизъм за действие при случаи на насилие, но е необходимо и продължаване на съвместните действия през целия период на дейности, в която и да е от сферите – закрила, правосъдие, възстановяване.

Оценка на риска от убийство при случаите на домашно насилие

Катя Кръстанова, Мария Чоमारова

Оценката на риска (от убийство) при случаите на домашно насилие е процес, който изисква включването на информация от различен характер и от различни източници. Обичайно тя е основана на факти от реалността, но при този тип проблем е наложително да се вземе под внимание и субективното преживяване на въвлечените в ситуацията – на първо място на жертвите. Колкото и да е субективно тяхното преживяване за страх, то носи ключова съдържателна информация относно крайната преценка за действията, които е необходимо да бъдат предприети с цел запазване на живота и здравето на пострадалите лица.

Оценката на риска (от убийство) при домашно насилие е ориентирана към оценка на риска от убийство и към риска от тежки наранявания, който се отнася както до детето, така и до родителя-жертва. Тази оценка не бива да се бърка с „Оценка на риска“ за благосъстоянието на едно дете, по смисъла на Закона за закрила на детето, която се явява по-комплексно проучване на обстоятелствата около едно дете и изисква повече време. Оценката на риска от убийство при домашно насилие е ориентирана само към преценката за опасност за живота и тежки наранявания и е валидна за конкретен период от време. Целта е тя да ориентира специалистите за предприемането на съответни мерки за защита (ЗЗДН) или мерки за закрила (ЗЗДет), които да гарантират сигурност, безопасност и прекратяване на насилието. Веднъж направена в краткосрочна перспектива, тази оценка на риска може да претърпи промени, тъй като понякога обстоятелствата се променят бързо.

Например: Социален работник или полицаи прави оценка на риска след инцидент на домашно насилие и преценява висок риск за живота и здравето на родител и деца, жертви на домашно насилие. Родителят е консултиран и той подава искова молба до районен съд за постановяване на

мерки за защита по Закона за защита от домашното насилие. Въпреки високия риск се оказва, че няма достатъчно доказателства и районният съд не издава незабавна защита, която да гарантира безопасност веднага. Отказът за издаване на незабавна защита и насрочване на заседание на съда след време ще доведе до увеличаване на и без това високия риск за родителя жертва и за децата. Това повишено ниво на риск води до промяна на мерките веднага и се минава от извеждане на извършителя на насилие (отказано от съда с незабавната защита) към извеждане на жертвите (с мерки по Закона за закрила на детето).

Когато говорим за деца, жертви на домашно насилие и прилагане на Координационния механизъм при насилие по смисъла на чл. 36 г от Закона за закрила на детето, е добре да помним, че първоначалната оценка на риска се прави в рамките на планирането на спешните мерки, а след това оценката на риска се актуализира за всяка среща на екипа по КМ.

В България няма изградена единна система за оценка на риска (от убийство) при домашно насилие. Основен източник за създаване на местни методики за оценка на риска е „Изграждане на капацитет за оценка на риска и управление на безопасността за защита на високорискови жертви“ 2012 г. – помагало на WAVE, Woman against Violence Europa, European Network and European Info Center against Violence, Vienna, Austria.

Пет са областите на проучване на риска (от убийство) при домашно насилие. Всяка една от тези категории има свои области на оценка на риска и ключови рискови фактори.

I. История на домашното насилие, която сама по себе си включва няколко рискови фактори:

1. Предишно домашно насилие

Този фактор е установен в почти всички фатални случаи на домашно насилие. Фаталният инцидент винаги е предшестван от история на домашно насилие, която има различна продължителност, но винаги има наличие на инциденти на предишно насилие. Тук е важно да отбележим, че не става дума само за предходни инциденти на физическо малтретиране. Редица форми на психически тормоз, като собственическо чувство към

родителя жертва, контролиране, дебнене и ревност, са форми на предхождащо насилие.

2. Разширено насилие към децата или други членове на семейството

Честото насилие в рамките на дома между партньорската двойка ще ескалира към други членове на семейството, включително децата. Първоначалните тревоги за безопасността на детето могат да разкрият много по-разширени модели на насилие в семейството, които да обхващат и по-широк кръг, в това число и прародителите. Децата може да се използват от извършителя като метод за емоционална манипулация и контрол на родителя жертва, като биват ангажирани да го следят и контролират. Форма на злоупотреба с децата е и да бъдат въвличани в разговори срещу родителя и да им бъдат вменявани твърдения от родителя, извършител на насилие.

3. Насилствено поведение като цяло

Част от извършителите на домашно насилие проявяват общо противобществено поведение и извършват насилие и извън семейната сфера. Този тип извършители на домашно насилие са забележими и известни на широк кръг хора, затова ескалиращият риск за жертвите им е видим. Те обаче са изключително плашещи, както за професионалистите, така и за гражданите. Това кара огромен брой хора да затаяват видяното и чуто от този извършител на насилие, дори да се е случило пред тях. Така, на практика, въпреки всеизвестното опасно поведение на подобни насилници, то остава неовладяно от институциите и въпреки че е предизвестно отдалеч, убийството се случва. За да се придобие пълна представа за мащаба на агресивното им поведение, е добре всяко тяхно поведение да бъде документирано писмено.

4. Нарушаване на заповеди за защита

Нарушенията на мерките за защита по смисъла на Закона за защита от домашно насилие, нарушаване на режима на контакти или за забраната им също са индикация за увеличаване на риска от бъдещо насилие. Този тип действия показват липсата на респект от закона и са индикация за склонност към злоупотреба с правила и граници, както и с нормата на законите. Важно е да помним, че всяко нарушение на постановени мерки по ЗЗДН е престъпление по НК, чл. 296 и е задължително да се сигнализира на прокуратура.

II. Форми и модели на насилие

1. Жестокост и честота на актовете на насилие

Нарастването на жестокостта и увеличаване на честотата на насилствените актове са едни от най-важните индикатори за жестоко и потенциално смъртоносно нападение. Нарастваща жестокост е насилието да започне с психически тормоз, да премине на следващ етап към шамари, след това да се появят и удари в бъбреците и на места, които не се виждат, а след това да премине към безогледно физическо малтретиране. Това е индикатор, че вероятността от фатален край нараства с всеки инцидент. Относно честотата, за увеличаващ риск се счита скъсяването на периодите на затишие.

2. Използване на или закани с оръжие

Използването или заканите за употреба на оръжия са важен рисков фактор за тежко или смъртоносно насилие. При домашно насилие трябва да се съобрази, че всички оръжия, включително огнестрелни, ножове и опасни предмети, могат да се използват за инструмент срещу жертвата. Важно е да се помни, че при постановени от съда мерки за защита по смисъла на Закона за защита от домашно насилие, законно притежаваните оръжия от извършителя на насилието се изземват по съответния ред от полицията.

3. Контролиращо поведение и изолация

Контролиращо поведение се счита за значим рисков фактор за повторно, жестоко и потенциално смъртоносно насилие. Под „контролиращо поведение“ се има предвид практикуването на подобно поведение към пълнолетно дееспособно лице, при което не се зачита неговото право на свободна воля и избор. Такава склонност към поведение спрямо пълнолетен възрастен е индикация за нужда от злоупотреба с власт и контрол, която може да премине в свръхагресивно поведение и към други членове на семейството. Изолацията е честа стратегия за контролиране и може да приеме жестоки форми като лишаване от свобода (заклучване на родителя жертва).

4. Дебнене

Дебненето се отнася към тежкото насилие със смъртоносен изход и бива съчетано с физически посегателства. Този модел на поведение е значи-

телно свързан с убийство и опит за убийство. Характерно за дебненето като форма на насилие е, че се подценява както от самите пострадали лица, така и от професионалистите и общността. Няколко смъртни случаи в България на деца от семейства с домашно насилие са предшествани от дебнене на родителя жертва без пряко посегателство върху детето.

5. Сексуално насилие

Сексуалното насилие е широко разпространено като част от домашното насилие над жени. Сексуално насилваните жени е по-вероятно да бъдат подложени на сериозно нараняване при домашно насилие. Самото сексуално насилие представлява пълно незачитане на личните граници – физически и психически, на личността на пострадалия в порива за власт и контрол. Затова и рискът от последващи физически наранявания и увреди, в т.ч. убийства, е особено висок.

6. Закани за убийство, за нараняване, принуда

Практиката е показала, че жестокото насилие често се предхожда от закани. Заканата за убийство е форма на домашно насилие, която с промените в Наказателния кодекс от 2019 г. намери специално място и според статистиката е най-честият повод за сигнализиране на прокуратурата. Значителен брой от смъртните случаи на домашно насилие се предхождат от закана за убийство, която често пъти е подценена.

7. Душене и даване

Душенето и даването са много опасни форми на насилие; около половината жени, жертви на домашно насилие, които са убити, преди това са били подложени на опити за душене в годината преди смъртта им. Оказва се, че душенето е характерен начин за извършване на убийството при домашно насилие, тъй като и без предварителен умисъл насилникът прилага сила и това се оказва фатално при вече приложения хват на шията. По този начин при домашно насилие е бил убиван както родителят жертва, така и деца.

III. Рискови фактори, свързани с поведението на извършителя

1. Злоупотреба с алкохол и наркотици

В народопсихологията на България е залегнала идеята, че алкохолът е причина за домашното насилие. Употребата на алкохол, както и на други психоактивни вещества е отключващ фактор за агресията, а не причина. Злоупотребата с алкохол и психоактивни вещества рязко „сваля“ психичните защити и освобождава агресивни импулси, които преди това са били успешно контролирани. Извършител на домашно насилие, който злоупотребява с алкохол и психоактивни вещества, е по-склонен да стигне до жестоко нараняване и убийство и съответно е по-опасен за жертвите в дома. Трябва да помним, че злоупотребяващите имат склонност да отричат злоупотребата и нивото на зависимост.

2. Собственическо чувство, прекомерна ревност и други форми на опасни нагласи

Прекомерната ревност и собственическо чувство също се свързват с жестокото насилие към родителя жертва, когато той е жена. В допълнение, патриархалните нагласи на извършителите, като твърде суровите понятия за мъжка или семейна чест и чувството за притежание по отношение на жената, могат да влияят на риска. В случаите с етнически общности, които имат свои религиозни и морални норми, е добре да правим щателна преценка дали няма допълнителни рискови фактори, като например вече отправена заплаха за убийство на честта.

4. Въпроси, свързани с влошено психично здраве, включително закани за самоубийство

Психическите проблеми на извършителя, включително депресия, се свързват с увеличен риск от повтарящо се и жестоко насилие. Заканите за извършване на самоубийство и влошеното психично здраве на извършителя са рискови фактори за убийство, последвано от самоубийство. Това е така нареченото „разширено депресивно самоубийство“, при което освен родителя жертва, биват убивани и децата, след което извършителят посяга и на своя живот. Депресията и рискът от самоубийство често пъти са подценявани в нашата култура и затова проучването на този фактор не бива да бъде подминавано по време на оценка на риска от домашно насилие.

5. Икономически стрес

Промените във финансовото състояние на извършителя и безработицата са силни рискови фактори за убийство при домашното насилие, свързани с понятията за мъжественост и за полово обусловените роли на мъжете и жените в обществото. Практиката показва, че конкретно загубата на работа е пряк повод за извършване на тежък инцидент на физическо насилие и убийство във връзка с тоталното усещане за загуба на контрол след оставането без работа. Добре е този рисков фактор щателно да бъде проучен по време на оценката на риска.

IV. Усещането на жертвата за риск

1. Страх за себе си и за другите

Изследванията показват, че съществува силна корелация между самооценката на жертвата за риск и действителните прояви на насилие от извършителя. Основният процент от жертвите на домашно насилие имат досег с усещането за опасност и могат да представят вербално риска. Някои жертви на насилие обаче, може и да омаловажават и подценяват насилието. Това са случаите на особено дълго насилие и хроничен травматизъм на жертвите. Тогава те могат да разказват за тежко и опасно насилие, а да не преживяват усещане за страх. Това се явява резултат от многогодишното насилие, което е снижило инстинктите им за безопасност. В проучването за фемцида (убийството на жени) от Джаки Кембел и др. (2003 г.) около половината от жертвите не са предусещали никакъв риск, че извършителят може да ги убие. Затова е важно при оценка на риска да можем да отчетем опасността и при двата случая на преживяване на жертвите, като бъдем особено бдителни към тези, които не оценяват опасност, а ние разбираме, че тя е голяма.

V. Утежняващи фактори

1. Раздяла

Раздялата е всеобщо призната като съществен рисков фактор за жестоко увреждане или убийство. Тя е непосредствен повод за агресия и затова трябва да бъде добре обмислена, за да няма допълнителни рискове за децата. Раздялата пряко кореспондира със страха от изоставане, който е хронично преживяване за значителен брой извършители на домашно насилие.

2. Контакти с дете

Честа последица от раздялата са конфликтите във връзка с лични контакти с детето и често както родителят, така и децата се излагат на риск от повтарящо се насилие. Прави впечатление, че при определени случаи на домашно насилие партньорите успяват да приключат с раздяла, която се официализира със споразумение по Семейния кодекс. Историята на домашно насилие остава скрита за институциите, но и за близкия кръг на подобни семейства. На по късен етап именно при тези случаи стават инциденти при контакт с дете, при предаване и при договаряне на отношения. Агресията на практика не е интервенирана и не е преодоляна и тя намира изява чрез комуникацията по повод на детето.

3. Доведено дете в семейството

Сред рисковите фактори за убийство от интимен партньор е обитаването на дома от доведено за извършителя дете. Тази статистика не е широко позната и съответно не е добре осмислена. Често пъти доведеното дете е повод за скандали, а неговото поведение се явява симптом на семейството с насилие. Това обаче не се преценява правилно професионално, а изцяло се вменява вина на детето и интервенциите се насочват към него, вместо към родителската двойка. Затова е важно при оценка на риска от домашно насилие детайлно да бъде проучван този фактор.

4. Насилие по време на бременност

Към 30% от домашното насилие започва по време на бременност. Насилието по време на бременност е рисков фактор за жестоко и смъртоносно увреждане. Бременните жени са с по-висок риск и от по-леки, и от тежки форми на насилие, отколкото тези, които не са бременни. Този рисков фактор продължава да е неизвестен и неговата парадоксалност продължава да буди недоумение. Хипотетичната поява на трети е причина за нарастващо напрежение у извършителя на насилие, който, чувствайки се все по-несигурен, има нужда да гарантира власт и контрол и така се стига до отключване на домашното насилие. Детайлното проучване на домашното насилие при наблюдение на бременни жени в медицинските центрове би дало възможност навреме да се подкрепят много двойки и така децата да получат помощ на най-ранен етап, за да не се родят и да не растат в насилие.

Оценката на риска (от убийство) при домашно насилие винаги е комплексна. Тя е ключов елемент в планиране на работата по всеки случай, като има най-първостепенно значение за обезпечаване на действията по гарантиране на безопасност, сигурност и спиране на насилието. Добре е оценката на риска от убийство да бъде споделена с всички институции, за да приведат поведението си в съответствие с нея.

Подготовка на индивидуален план за предоставяне на интегрирана социална услуга в подкрепа на деца, жертви на домашно насилие

Проф. Нели Петрова-Димитрова

Изготвянето на план за социална услуга по всеки един случай на дете, жертва на домашно насилие, е съобразено с изведените от индивидуалната оценка нужди и рискове за детето, области за подкрепа и ресурси. Планът включва постигането на конкретни цели, като въздействие за детето и описва всички дейности, свързани с детето в процеса на съдебно производство, работата по възстановяване от травматичното събитие, работата с родителите – немалтретиращ и насилник. Планът за социална услуга е съобразен с плана за действие по случая, изготвен от ОЗД. В случаите на домашно насилие планът за действие е в пряка връзка с възможностите и капацитета на немалтретиращия родител да изпълнява основна роля в обезпечаване безопасността и сигурността на детето. Планът е в съответствие с постановените мерки за защита по Закона за защита от домашно насилие, ако има такива.

Изготвянето на план за действие се ръководи от водещия случай социален работник от ОЗД и се извършва в екип, с участието на представители на полицията, социалната услуга и представители на други структури и експерти.

На базата на плана за действие на ОЗД ключовият социален работник от социалната услуга разработва план за работа за предоставяне на интегрираната услуга. В разработването на плана за предоставяне на

услугата при възможност се включват при необходимост и други специалисти, като психолог, медицинско лице, юрист и др. Планът се изготвя с участието и в договаряне със самото дете и немалтретиращия родител. Той се изготвя в срок до три дни след индивидуалната оценка или се договаря и разписва на самата среща за оценка на случая. В плана се описват всички цели и дейности по предоставянето на услугата и придружаването на детето и родителите за срока на направлението за предоставяне на услугата и отговорните лица.

При планирането на работата по случая особено внимание трябва да бъде отделено на преценка и анализ на потенциалния риск за детето:

- от повторна виктимизация;
- достъп на извършителя до детето, жертва на насилие;
- възраст и уязвимост на детето, жертва на насилие;
- други деца в семейството, когато извършителят на насилието е родител на детето жертва или е лице от семейния кръг, които могат да се нуждаят от закрила и подкрепа;
- комбинация от различни видове насилие, упражнени върху детето жертва;
- системност и продължителност на домашното насилие за детето;
- насилие между родителите, където децата са въввлечени като свидетели.

При планиране на работата по случая под внимание трябва да се вземат следните въпроси:

- Има ли постановени мерки.
- Къде ще живее детето, за да е защитено от насилника.
- Доколко немалтретиращият родител осигурява сигурност и защита на детето и го предпазва от повторна виктимизация.
- Ако детето е изведено от семейната среда, трябва да бъде планиран контакт с родителите.
- Щадящо участието на детето в правни процедури.
- Подкрепящите интервенции за детето и родителите – немалтертиращ и насилник.

При планирането на подкрепящи интервенции за децата, жертви на насилие, особено внимание трябва да бъде обърнато на индивидуалните нужди на детето, неговата възраст и капацитет да се ангажира и повлияе положително от предложената професионална подкрепа. При планиране на терапевтична работа с децата, жертви на насилие, трябва да се отчете фактът, че преди започване на терапия по възстановяване детето трябва да е в сигурна и подкрепяща среда и рисковете от последваща виктимизация трябва да са били елиминирани.

Всички интервенции, планирани за детето, трябва да са съобразени с неговите индивидуални нужди и да включват родителя, който не е извършил насилие над него. При планирането на подкрепящи и развиващи родителската компетентност интервенции под внимание трябва да се вземат особеностите и организацията на семейната среда, индивидуалните способности на родителите, техния досегашен опит и компетентност в родителските им практики и нагласи, както и желанието им да се ангажират дългосрочно с препоръчаната подкрепа.

Особено важно при планиране на подкрепящите интервенции за родителите е фокусът да остане върху най-добрия интерес на детето, както и участието на детето и договарянето на времева рамка за постигане на позитивни резултати от работата с него и родителите. Това е особено важно в случаите на домашно насилие, когато наличният капацитет на родителите за толерантност към насилието и способността да закрилят детето е под въпрос. Най-важният фактор за възстановяване на детето е подкрепата на немалтретиращия родител. Да се промени позицията от немалтретиращ родител или също жертва към разбиращ и подкрепящ детето. Работата с малтретиращия родител е от особена важност и има смисъл той да получи професионална подкрепа за промяна в подхода на родителстване, общуване със семейството и формиране на самоконтрол.

Планът се актуализира на всеки три месеца от ключовия социален работник на социалната услуга или при промени в обстоятелствата от значение за детето и се съгласува от заинтересованите страни – участници в екипа.

Социална услуга „Психо-социално придружаване на дете, преживяло насилие“

Проф. Нели Петрова-Димитрова

Психо-социалното придружаване е специфичен комплекс от дейности, организиран според нуждите на детето и наличните ресурси.

1. Целта на услугата е да подкрепи детето, така че травматичните преживявания да се интегрират и осмислят, така че то да може да продължи напред не само като жертва, а и с другите аспекти на неговата личност.

2. Резилианс подход като концептуализация на психо-социалното придружаване

2.1. Същност на подхода

Резилиансът е понятие, което назовава способността на хората естествено да се възстановяват след травми и то по начин, който ги прави по-силни. При този подход личността е дефинирана като уникална – чертите на личността, талантът и възможностите са силите, на които можем да се опрем при осигуряването на социална подкрепа. Подкрепата и придружаването са центрирани към възможностите, а не към проблема. Много изследвания в областта на резилианса показват, че травмата в детството не е предричаща. Тя може да отслаби или да подкрепи човека. Основната идея е да се интервенира по посока на представата на детето за себе си и преодоляване на риска от възприемане на себе си като жертва, като предмет, като същество без стойност, каквито биха могли да бъдат последиците от преживяно negliжиране или насилие.

2.2. Фактори за справяне с травматични преживявания при децата (преживян резилианс)

Според различни изследвания на хора, които са се възстановили след тежки травми, като насилие, включително сексуално, negliжиране, из-

оставяне и пр., факторите за резилианс са добро отношение с минимум един възрастен; добър капацитет за активно заставане (лице в лице) пред проблемите (копинг); способност за създаване на добри междуличностни взаимоотношения; призната компетентност в някаква специфична област от самото дете и от неговото обкръжение, социална мрежа и приемане на детето като личност; способност да се намери смисъл в живота; способност и усещане за управляване на своя живот; чиста любов, чувство за хумор, съществуване на една протезирана област (семейство, училище, квартал, здравословно състояние); позитивен опит във връзка с възрастните, с връстниците в подкрепящи и валоризиращи ситуации; система от вярвания или ценности, които позволяват да се придаде смисъл на събитията. Тези фактори ориентират подкрепата като междусекторна и опираща се на наличните ресурси, каквито има всеки човек.

3. Съдържание на услугата

Висока компетентност на помагачите, които при психо-социалното придружаване би трябвало да са ангажирани в няколко аспекта.

3.1. Да осигурят автентично отношение към детето, към субекта, не към жертвата на насилие

Помагачите изграждат истински отношения с личността и я слушат с внимание. За да се прояви такова отношение, е необходима емпатия и е важно помагачите да развиват тази си способност. Помагачият може да се озове в ролята на опора, на важен възрастен, да изгради истински значими за детето отношения. Важно е да се има предвид, че става дума за истински човешки отношения от ясни ролеви позиции. Не бива да се смесва тази автентична афективност с приемане на отношения „майка-син“, „баща-син“, „приятел-приятел“ и пр. Става дума за способност да се изгради истинска връзка с детето от позицията на професионалната роля. Връзка, която би допринесла да изиграем ролята на наставник, на тютор на резилианс за някое от децата.

3.2. Услугата отваря защитено пространство за споделяне, говорене, слушане, пространство с толерантност към прояви на „лошо“ отношение към помагачите. Понякога, като последица или симптом на преживяното насилие, детето може да изразява негативни чувства към помагачите, да ги провокира, да „пробва“ истинността на връзката. Би могло да

се каже, че подобни прояви по-скоро говорят за наличие на доверие и връзка, те са израз на такова доверие.

3.3. Много е важно да се стимулира личният разказ, като основен начин да се опознае и оцени човекът и да се задават „резилантни“ въпроси: „Какво Ви позволи да съумеете да...“, „Как успяхте да...“, „Кой Ви подкрепи...“. По този начин детето само открива своите силни страни и ресурси. По този начин ще се подкрепи процесът на ментализация, т.е. на осмисляне на случилото се, което е условие за неговото приемане и продължаване напред. Това не означава, че болката ще изчезне, но тя ще съществува в думи и ще може да бъде разбрана.

3.4. Ако наистина имаме отношение към личността, не към жертвата, е необходимо психо-социалното придружаване да осигури сфери на дейност, в които личността е компетентна да се включи: **изкуство, творчество, образование**. По този начин помагачите отварят възможности за проява на самоуважение. Добре е да има възможност и за дейности за подкрепа на други хора, усещането за полезност допринася за намиране на смисъла и за проектиране в бъдещето.

3.5. Важно е да се въведе структура, времева рамка, връзка с опори в миналото. Структурата дава сигурност, опорите освен сигурност могат да дадат и мост към бъдещето. Важно е хората в екипа да имат яснота за своите функции и да споделят своите идеи и действия. Различията в екипа би трябвало да се приемат като богатство и да са валидни, екипът е огледало на многопластовостта на човека.

3.6. Психо-социалното придружаване може да бъде и директно съпровождане на детето до определени институции – образователни, здравни и др., и да продължава през целия процес на помагане, закрила и правосъдие.

Психо-социалното придружаване може да бъде директно съпровождане на детето и неговите родители до различни институции, с цел подкрепа и застъпничество за правата на детето и достъпът до права и ресурси в обществото. Такова придружаване и застъпничество се осигурява пред полиция, прокуратура, съд, при участие в съдебни процедури, учебно заведение и Регионален инспекторат по образование за защита на правото на образование на децата, до социални служби относно получаване на помощи или детски надбавки, до бюро по труда за регистриране и

намиране на работа, до общинска администрация за намиране на общинско жилище или включване на родителите в програми, разговори с работодатели с цел подкрепа на семейството. Придружаването и застъпничеството се осъществяват чрез срещи и разговори, както и с издаване на документи и официална кореспонденция.

Програми, които се реализират в специализирани услуги за работа с деца, жертви на насилие

Даринка Янкова

1. Програма за кризисна интервенция

В рамките на програмата се осигурява спешна психо-социална помощ под формата на кризисна интервенция, непосредствено след ситуации, свързани със заплаха или риск за здравето и живота на деца и техните немалтретиращи родители след претърпян инцидент на насилие.

Кризисна интервенция е насочена към:

- Работа по преодоляване на актуалната ситуация на насилие и справяне с кризата.
- Идентифициране на нуждите и наличните ресурси на клиента за справяне.
- Информирание на клиента за възможностите за закрила, които законодателството предоставя, и насочване към подходящи служби и институции за започване на процедури.
- Подкрепа за задоволяване на спешните физически и емоционални нужди на клиента.
- Оценка на риска за здравето и живота на клиента.
- Изграждане на план за сигурност.
- Консултиране на близки на пострадалите в случай на необходимост.

Основните цели на кризисната интервенция са:

- Облекчаване симптомите на клиента

- Възстановяване на предкризисното ниво на клиента
- Идентифициране на факторите, довели до кризата
- Помагане на клиента да свърже настоящото стресиращо събитие с минал жизнен опит
- Подпомагане на клиента да развие адаптивни стратегии за справяне, които да ползва в бъдеще
- Успешна реинтеграция или възстановяване на равновесието

Принципите на кризисна интервенция са:

- Незабавно интервениране
- Подкрепа
- Фокус върху спешното разрешаване на проблема и осигуряване на безопасност

2. Психотерапевтична програма за деца, преживели или свидетели на насилие и техните семейства

Програмата осигурява психологическо консултиране или терапевтична работа на деца, жертви на насилие или свидетели на насилие и техните родители, които не са злоупотребили с тях. Програмата е насочена към осигуряване на възможност за краткосрочна и дългосрочна работа по възстановяване на жертвите на насилие и техните семейства от травмата.

Терапевтичната работа дава възможност на детето да преработи травмата от преживяното насилие, като изрази по възможния за него начин своите травматични преживявания, страховете, спомените и опасенията си. Интегрирането на травматичния опит подпомага детето да разбере случилото се, да го преодолее и да се отмени от повторяеми модели на поведение.

Психотерапевтичната подкрепа на дете, жертва на насилие метафорично казано е да почисти раната на детето и детето да живее с *белега*.

Психотерапевтичната подкрепа е ориентирана и спрямо метода и подхода, в който е обучаван и прилага психотерапевтът – когнитивно-поведенчески, психодинамичен и др.

От програмата се възползват не само децата, но и техните родители или близки, които не са злоупотребили с тях. Най-важният фактор за възстановяване на детето е подкрепата на немалтретиращия родител. Водещо в работата с него е да променим функцията от немалтретиращ към разбиращ и подкрепящ. Родителите имат възможност да научат за възможните реакции и симптоми от преживяното насилие, за поведението, което съпътства процеса на възстановяване от травмата и за начините, които могат да предприемат, за да защитят децата.

3. Психотерапевтична програма за психологическа помощ на немалтретиращи родители при случаи на домашно насилие

Тази програма е насочена към родителите, които са въввлечени в ситуация на домашно насилие и също са жертви на малтретиране. Тя цели да подкрепи немалтретиращите родители да излязат от насилието и да осигурят безопасна среда, както за себе си, така и за детето. Форматът на работа е кризисна интервенция или психологическо консултиране и включва активно взаимодействие със социални работници и адвокати.

4. Програма за работа с родители, извършители на насилие над деца¹⁰

Програмата е насочена към родители, извършили насилие над децата си и проявяващи насилническо поведение и към други членове на семейството.

Целта на програмата е да се преодолее социалната изолация, в която се намират семействата, в които има насилие. С програмата се цели да се подобри умението на родителите насилници да решават проблеми като обмислят планове, да контролират поведението си и импулсивността, да променят мисленето си относно извършването на насилие над деца и да преценят последствията от извършеното насилие над дете.

Програмата е достъпна за родители, на които е постановена мярка по чл. 5 от Закона за защита от домашно насилие, или родители, които са насо-

10. Авторски екип от ИСДП: Проф. Нели Петрова, д-р Надя Стойкова, Валентина Караганова – обучител в ИСДП, Елена Мансиева, Милвана Панайотова

чени с направление или заповед от ОЗД към ДСП след прекратена ситуация на насилие или физическо отделяне на детето от извършителя на насилие, или родители, които са готови да потърсят специализирана подкрепа за промяна на подхода на родителстване и общуване. Съществен елемент от програмата е подписване на споразумение с участниците, че по време на програмата няма да проявяват насилие.

Програмата е предназначена за групова работа с родителите, като се разчита на групата като инструмент за промяна чрез груповата динамика и влиянието на членовете на групата като специфично условие за личностна промяна. Целта е да се постигне максимално използване на ресурсите на групата като цяло и на всеки отделен нейн член. Групата се модерира от посредник модератор. Ролята на модератора включва функции и задачи, свързани с управление на груповия процес, който да благоприятства групата да постигне своите цели.

Програмата позволява и индивидуална работа с родители, извършили насилие.

Съдържанието на програмата за работа с родители, предлагана от ИСДП, е структурирано в 24 занятия. Тематично съдържанието е обособено в 5 модула:

Модул 1: Моята социална мрежа – как общувам, какво е важно, когато общуваме, моето семейство, социален атом – най-близките хора, мрежа на взаимоотношенията.

Модул 2: Как да се справя с проявите на насилие – насилието в моя живот, какво е домашно насилие, случаите, в които съм бил свидетел или жертва на насилие, защо проявяваме насилие, фактори, предизвикващи появата на агресивно поведение, нанасяне на вреда.

Модул 3: Умения за мислене – нашите мисли, контролиране на собственото мислене, разпознаване на автоматични и рационални мисли, определяне на проблема, спри и помисли, да се определят последствията, да се избере най-доброто решение, постигане на цел, планиране и действия, анализиране на насилието.

Модул 4: Справяне с чувствата – справяне с гнева, позитивни и негативни страни при гнева, изработване на план за контрол на гнева, асертивно поведение.

Модул 5: Ефективна промяна – какви роли играя в семейството, достатъчно добро родителство, „качествено“ време с детето, активно слушане и асертивно родителство, решаване на проблеми в семейството.

Програмата се основава на следните принципи:

- доброволност на участието, което е свързано с предварителна работа и мотивация на участниците;
- съобразяване на съдържанието с международни стандарти за борба с домашното насилие;
- съобразяване с нуждите на участниците – гъвкавост.

Програмата се осъществява на три равнища:

- когнитивно
- поведенческо
- емоционално

Груповата програма се основава на активни методи – теоретична сесия, групово дискусия, работа за собствен опит, презентации, ролеви игри, решаване на казуси, обучения в умения, упражнения.

Творчеството в групата е най-ярката проява на нейната продуктивност. Тя може да се постигне, ако групата е подпомогната да оползотвори всички налични ресурси и да мобилизира мислите, идеите и въображението.

Обещаващи практики на интегрирана услуга за деца, жертви на домашно насилие в Детски център за застъпничество и подкрепа на деца, жертви на насилие и техните семейства – „Зона заКрила“

Група за детско участие в „Зона заКрила“

Мария Чамарова, Кристина Ненова

Обратната връзка от групата за детско участие, фокусирана върху процедура на разпит и изслушване, кореспондира с наблюденията на Детския център за застъпничество и подкрепа „Зона заКрила“. Децата рефлектират върху опита си от процедурата на разпит/изслушване. Последното им дава възможност не само да осмислят този опит, но и да насочат вниманието на професионалистите към това, което прави процедурата по-щадяща и подпомага достоверността на разказа. По-голямата част от участниците в групата имат колебания да разкажат свободно на професионалиста (полицай, психолог, съдия) какво са преживели след подаден сигнал за домашно насилие. Като основна причина за това посочват страха, който изпитват от родителя, който упражнява насилие в семейството. Страхът, че последният ще навреди на детето или на другия родител, може да доведе до това то да не сподели с разпитващия/изслушващия за насилието, на което е свидетел/потърпевш. Според децата това, което предопределя доколко откровени ще са с професионалиста, зависи от уважението към тях, което той/тя демонстрира.

Въпреки че повечето деца си спомнят, че са информирани каква е целта на разпита/изслушването, а също отчитат, че професионалистите са им се представили, те споделят, че не си спомнят дали им е казано, че имат право да не отговарят на въпроси, на които не желаят. Децата си обясня-

ват последното с голямото напрежение, което са изпитвали по време на процедурата. Необходимо е специалистът да обясни неколккратно правата им и да разясни процедурата за разпит/изслушване по начин, който да е разбираем за тях.

Друг важен аспект е доколко специалистът се държи по начин, който да показва, че вярва на това, което децата казват. За последното според повечето деца помага както степенята, в която разпитваният има търпение да изслуша историята им, така и начинът, по който задава въпросите си. Дете-центрираният подход предполага специалистът да е внимателен по отношение на това как използва гласа си – мекота на тона, да се използва език, който е съобразен с възрастта на детето, да не се говори твърде бързо. За децата е от важно значение специалистът така да позиционира себе си в диалога, че да ги остави с впечатлението, че е загрижен за начина, по който се чувстват, а не, че изпълнява формална процедура.

Децата от групата за детско участие, фокусирана върху процедура на разпит и изслушване, отбелязват, че е от съществено значение специалистът да показва, че приема сериозно казаното от тях, без значение от възрастта, на която са. Последното те оценяват с по-голяма степен на важност от мястото, където се провежда разпитът/изслушването. Децата смятат, че професията на специалиста има значение за това доколко ще имат желание да разкажат за ситуацията (психологът е по-предпочитан специалист за разговор пред съдията и полицаия, защото създава усещане, че опитва да разбере децата).

Въпреки че децата споделят, че поведението на специалистите е по-важно от обстановката, в която се случва разпитът/изслушването, те имат желание процедурата да се реализира в пространство, което създава усещане за комфорт. Повечето от децата смятат, че големите помещения и старата мебелировка допринасят за напрежението, което изпитват.

От съществено значение за децата е да знаят, че тяхното мнение допринася специалистите да си свършат работата и че то ще бъде взето под внимание. Въпреки че повечето от тях определят участието си в процедурата като смислено за разкриването на истината за проблемните ситуации в семейството, децата предпочитат да се минимизира участието им в разпити/изслушвания и да не им се налага да отговарят на едни и същи въпроси многократно. Последното според тях може да се случи,

ако се използва вече получена от тях информация на въпроси, задавани в предходни разпити.

Обратната връзка на екипа на Детския център за застъпничество и подкрепа „Зона заКрила“ и на групата за детско участие, фокусирана върху процедура на разпит и изслушване, подпомага да се идентифицират възможности за промяна както по отношение на това как се позиционира специалистът в процедурата, така и във връзка с обстановката, в която децата са разпитвани/изслушвани.

Случай, илюстриращ навременно междуинституционално взаимодействие

А. е момиче, което постъпва в Детски център за застъпничество и подкрепа „Зона заКрила“, непосредствено след физически побой от страна на бащата.

Проведена е работна среща на Мултидисциплинарния екип при прилагане на Координационния механизъм при насилие, в която участва и представител на „Зона заКрила“. Взето е решение да бъдат издадени напращения от ОЗД за ползване на социални услуги от детето и майка му в центъра.

В „Зона заКрила“ е проведена кризисна интервенция от психолог за стабилизиране състоянието на детето.

Осигурена е юридическа консултация на майката и застъпничество за нея и детето. В резултат майката подава молба в качеството ѝ на законен представител на детето за постановяване на мерки за защита срещу бащата. Издадено е съдебномедицинско удостоверение. Заведено е дело по ЗЗДН. Издадено е определение на съда със заявка за изготвяне на индивидуална оценка, подготовка и изслушване на момичето. Издадена е ограничителна заповед спрямо бащата. Детето е изслушано от експерт на „Зона заКрила“ в специализираното помещение „Синя стая“ за нуждите на съдебното производство. След постановеното решение на районен съд бащата е задължен да посещава консултации в ДЦЗП „Зона заКрила“.

Проведена е консултативна работа с детето от психотерапевт с фокус преработване на негативните преживявания в резултат на насилието над момичето, което се оказва системно.

Специалист от центъра проведе психо-социална подкрепа на майката за разбиране и подкрепа във възстановяването на момичето.

За работа с бащата беше определен друг специалист, който работи в посока осъзнаване на собственото му агресивно поведение и въздействието на използваните възпитателни методи върху психоемоционалното състояние на детето и взаимоотношенията родител – дете. Бяха въведени алтернативни поведенчески модели, изключващи агресивни реакции спрямо момичето.

Развитието на случая и извършените интервенции илюстрират интегриран подход на застъпничество за правата на детето и щадящо участие в правни процедури и терапевтична подкрепа за възстановяване от травмата от насилие при момичето.

В този случай прави впечатление доброто междуинституционално взаимодействие, изразяващо се в синхронизираните и навременни действия на всички ангажирани със случая институции, основани на споделени професионални разбирания.

И не на последно място, следва да се отбележи и системният подход при психо-социалната и терапевтична работа. Въвлечени са всички участници – пострадалото момиче, майката, която не е злоупотребила с него и бащата, който е извършил насилието.

This material was funded by the European Union's "Rights, Equality and Citizenship Programme" (REC 2014-2020). The content of this publication, represents only the views of the SAPI and its sole responsibility. The European Commission does not accept any responsibility for use that may be made of the information it contains.

www.sapibg.org
www.animusassociation.org

